

Gammelbyn

En arkeologisk förundersökning inför anläggande av ny parkering

Bent Syse

UPPLANDSMUSEET

Gammelbyn

En arkeologisk förundersökning inför anläggande av ny parkering

Bent Syse

Omslagsbild: Flygfoto över Gammelbyn 1947. Det var på platsen för villan i bildens nedre kant som schaktningsövervakningen ägde rum. Foto Flygtrafik AB, Upplandsmuseet.

Upplandsmuseets rapporter 2015:04
Arkeologi

ISSN 1654-8280

© Upplandsmuseet 2015

Fotografier och bearbetning av planer: Bent Syse

Allmänt kartmaterial: © Lantmäteriet, dnr I2014/00634

Upplandsmuseet, Fyrstorg 2, 753 10 Uppsala
Telefon 018-16 91 00
www.upplandsmuseet.se

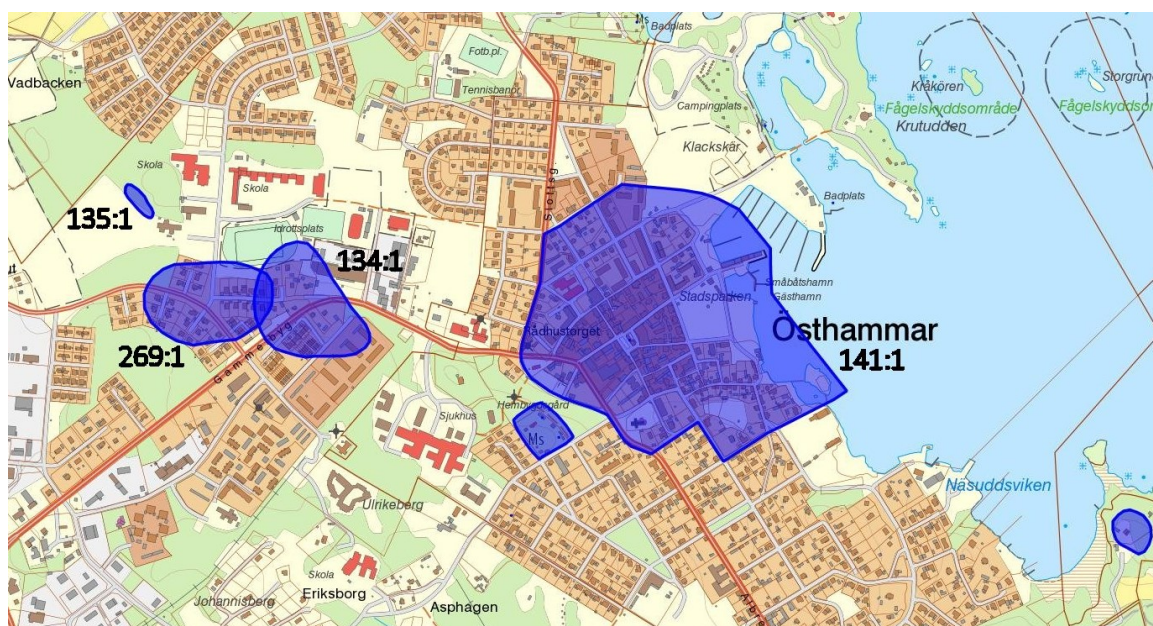
Innehåll

Inledning	6
Arbetsföretaget	6
Bakgrund	7
Gammelbyn och Östhammars tidiga historia	7
Topografi	9
Tidigare arkeologiska undersökningar	10
Undersökningsresultat	12
Tolkning	16
Sammanfattning	18
Referenser	18
Administrativa uppgifter	18

Inledning

Den 18 november 2014 utförde Upplandsmuseet en arkeologisk förundersökning i form av en schaktningsövervakning i Gammelbyn, fornlämning 134:1, Börstils sn. Orsaken till undersökningen var att tidigare markägaren skulle iordningsställa marken för kommande parkering.

Arbetet skedde efter beslut från Länsstyrelsen i Uppsala län (dnr 431-2299-14, 2014-10-16) och uppdragsgivare var Kent-Ove Sandgren, Östhammar. Ansvarig för undersökningen var Bent Syse som också sammanställt rapporten.

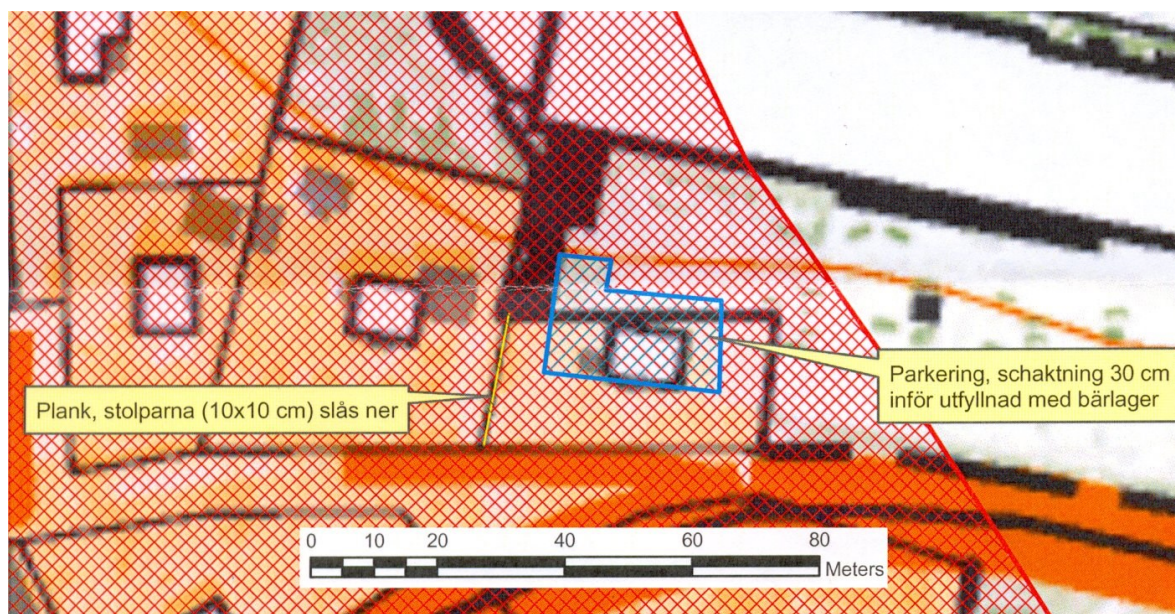
Figur 1. Gammelbyn, Börstil 134:1, ligger strax väster om Östhammar stads fornlämningsområde, Börstil 141:1. Väster om och delvis ingående i Gammelbyn finns Börstil 269:1, Gammelby bytomt, registrerad som övrig kulturhistorisk lämning. Begränsningarna (blå färg) för Gammelbyn och Östhammar är registrerade som fornlämningar. I nordväst finns Börstil 135:1, ett undersökt och borttaget gravfält. Karta ur FMIS.

Arbetsföretaget

Schaktningsarbetet genomfördes under en dag, den 18 november 2014. Syftet var att schakta bort en del av slänten ovanför en parkeringsyta, så ett nytt bärlager kunde tillföras och parkeringsytan utökas.

Utöver detta skulle en rad med stolpar slås ned på en sträcka av ca 20 m. Detta arbete kom inte att kräva någon arkeologisk insats.

På plats visade det sig att schaktning begränsade sig till en mindre del av ytan, då ett område låg lägre än intilliggande parkering. Detta parti behövde inte schaktas ur utan skulle istället fyllas upp. På denna plats stod tidigare ett boningshus med källare och i samband med rivning av detta hade en del rivningsmassor tillförts ytan, men också att schaktningar skett i samband med rivningen. Ett äldre VA-schakt hade grävts ner in mot det tidigare boningshusets östra sida, varför detta parti var stort. Sålunda kom förundersökningen att begränsas till den västra delen.

Figur 2. Plan över planerade arbeten på platsen. Karta från länsstyrelsens beslut 431-2299-14. Skala 1:1200.

Bakgrund

Gammelbyns och Östhammars tidigaste historia

Östhammars historia börjar långt innan den stad vi idag känner uppfördes på dess nuvarande plats vid Gullskäret. Staden har flyttats och dess historia kan inte skiljas från den andra kuststaden i Uppsala län, Öregrund. Östhammar fick sina första kända privilegier redan 1368. De utfärdades av Albrekt av Mecklenburg som utfärdade dem som en förnyelse av privilegier staden ”av ålder haft”. Den stad som då avsågs med Östhammar var belägen vid vad som idag kallas Gammelbyn ett par hundra meter inåt land från den nutida staden med samma namn. I Östhammar hölls en årlig marknad och torgdag sedan 1383 och stadens privilegier bekräftas ånyo 1444 av kung Kristoffer. Handeln förbjöds upprepade gånger under 1400-talets andra hälft genom bland annat det så kallade Bottniska handelstraktatet som försökte styra all handel norr om huvudstaden till Stockholm. Östhammar kom att fortleva vid Gammelbyn fram till omkring 1491 då den fortgående strandförskjutningen hade förorsakat uppgrundning av Östhammars inlopp och avsnörde stadens hamnbassäng (Söderberg 1984:10). Stadens borgare begärde då att få anlägga en ny stad längre ut mot kusten, Öregrund.

Fundationsbrev för Öregrund upprättades 1491 av Sten Sture d. ä och ärkebiskop Jacob Ulvsson. Till den nya staden skulle alla rättigheter och privilegier som tillhört Östhammar överföras. Även handeln i Öregrund förbjöds dock snart i enlighet med tidens handelspolitik och upprepade försök att avhysa borgarna gjordes under 1500-talets början. Efter det att staden bränts i krigshandlingar av danskarna två gånger under 1500-talets första årtionden återflyttar stora delar av befolkningen till Östhammar, där stadsbebyggelsen förläggs till en ny plats, Gullskäret.

Det ”nya” Östhammar får skyddsbrev och stadsfästelse av Gustav Vasa 1539. Viss bebyggelse har kvarlegat i Öregrund och även Öregrund får stadsfästelse och privilegier 1554, med tanke på att borgarna från Östhammar återigen skulle flytta till Öregrund. Så verkar dock inte ha skett. Öregrund fick nu en omfattande sjöfart, inte minst med järnfrakt från de talrika brukena i området, medan Östhammar präglades mer av hantverk. Hantverkarna i Östhammar hade redan under 1600-talet problem att finna utrymme för sina verksamheter och söker därför återigen förvärva mark i Gammelbyn. Östhammars borgare hade fram till 1675 varit hänvisade till Börstils kyrka för kyrkogången men kunde efter detta år besöka stadens egen kyrka. Både Östhammar och Öregrund drabbades under 1700-talet av rysshärjningar och brändes. Ett sista försök från kronan sida gjordes vid återuppbyggnadsarbetet att sammanföra de båda städerna till en. Detta motarbetades av borgarna i både Öregrund och Östhammar, som nu var väletablerade städer med olika näringsinriktningar (Söderberg 1985a:12).

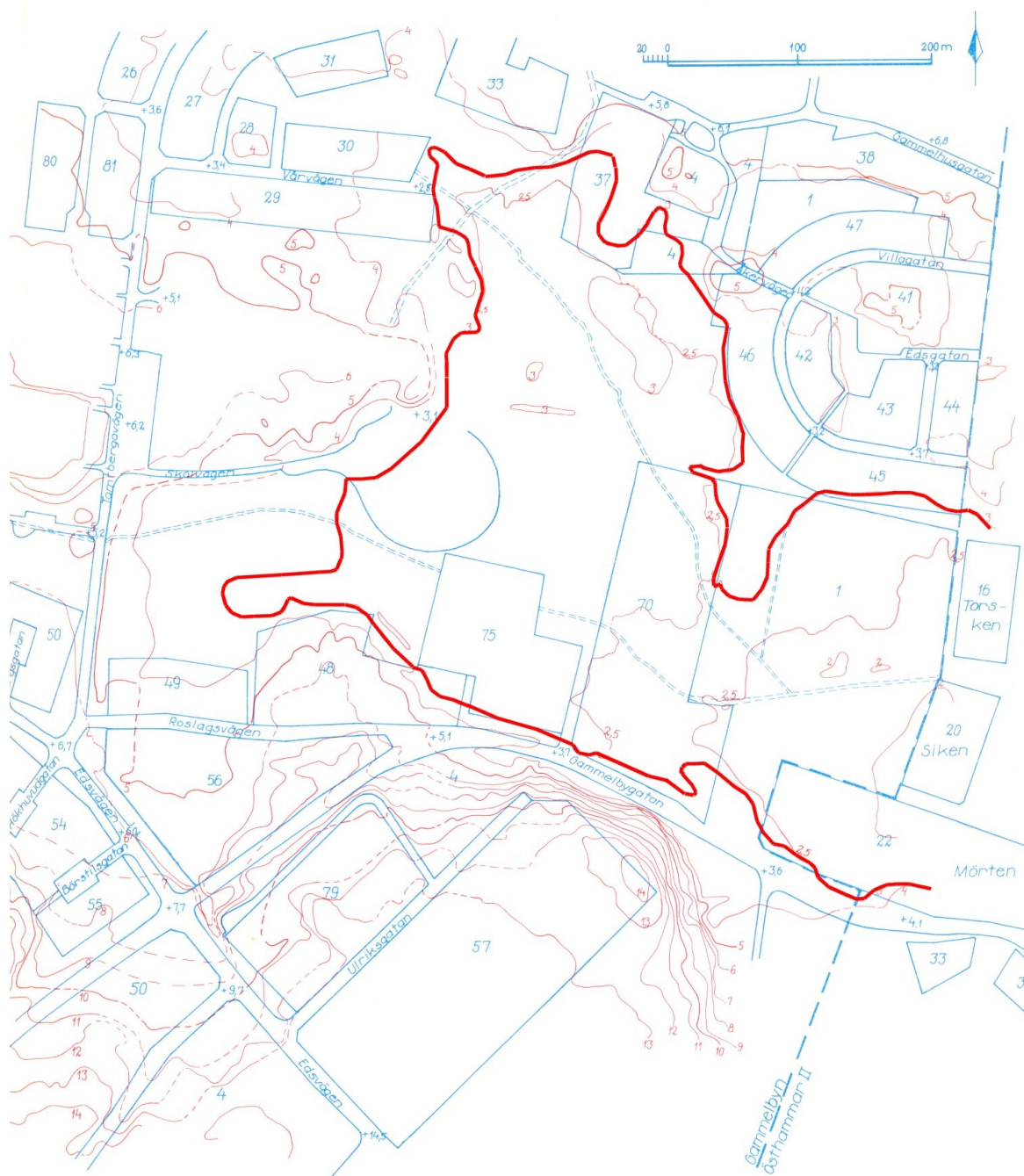
Slutet av 1800-talet innebar ett ekonomiskt uppsving för båda städerna som stagnerat sedan senare delen av 1700-talet och 1800-talet början. Orsaken var den nytillkomna badgästverksamheten som medförde uppbyggnad av badhus, societetshus och enskilda sommarhus i städerna. Under början av 1900-talet fanns även långt gångna planer på att dra järnväg till både Östhammar och Öregrund som komplement till sjöfarten (Söderberg 1984:13). Planerna förverkligades dock aldrig. Trots en expansiv period i åtminstone den mer perifera stadsbebyggelsen under 1900-talet har stadskärnorna bevarats relativt intakta och bibehållit sin ålderdomliga karaktär. De båda städerna förenades slutligen genom kommun-sammanslagningen 1974 i Östhammars kommun.

Figur 3. Flygfoto över Östhammar 1939. Gammelbyn ligger strax bortom vattentornet i bildens vänstra kant. Foto Flygtrafik AB, Upplandsmuseet.

Topografi

Platsen runt Gammelbyn domineras av en större bergsklack i söder och låglänta partier norr om denna. Enligt Söderberg så har även en tidigare vattenled haft sin sträckning här före vikingatid, något som det senvikingatida gravfältet 135:1 indikerar (Söderberg 1985a, s 8 ff).

Figur 4. Karta ur Medeltidsstaden 63, som visar nuvarande marktopografi, före 1975. 3-meters kurvan är förstärkt för att illustrera den hamnbassäng som legat vid Gammelbyn med in- och utlopp mot öster genom nuvarande Östhammar, mellan åren 1420-1450 (Söderberg 1985a). Kartunderlag ur Medeltidsstaden 63. Skala 1:5000.

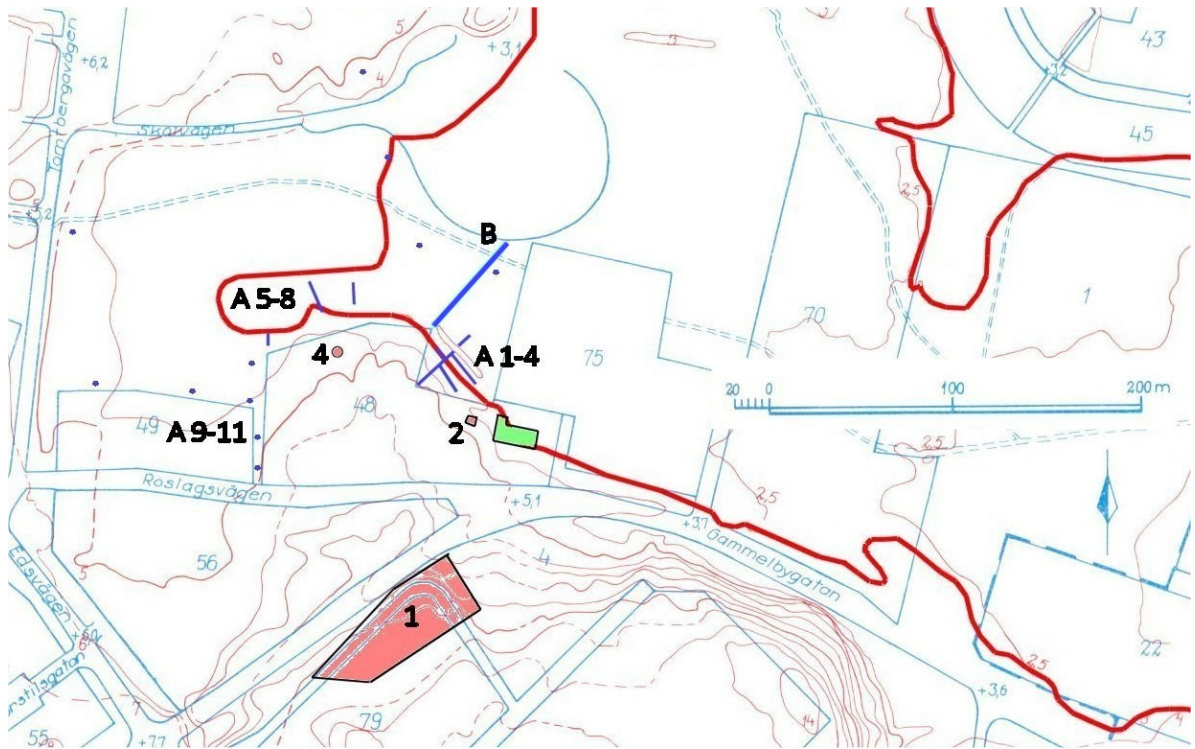
Tidigare arkeologiska undersökningar

Överlag har få arkeologiska undersökningar företagits inom begränsningarna för Gammelbyn och de undersökningar som gjorts har i allmänhet varit av ringa omfattning. Nedan följer en beskrivning av de platser som undersökts arkeologiskt både före och efter det att Medeltidsstaden för Östhammar/Öregrund utkom 1985. De första nummerade platserna är hämtade ut Medeltidsstaden (Söderberg 1985a) och ligger invid nu aktuellt undersökningsområde.

1. Inför uppförande av radhusbebyggelse med ny lokalgata i stadsdelen Ulriksberg genomfördes en schaktkontroll 1975. Inom ytan upptogs nio provgropar. Här kunde då kulturlager med en mäktighet av 0,3-0,6 m påvisas, mest i den norra delen av området. Ett C14 prov gav dateringen AD 1250 ± 165, dvs. ett stort tidsspann mellan 1085-1415.
2. 1981 framkom ett 0,2 m tjockt kulturlager utan daterande fynd vid en arkeologisk schaktningsövervakning.
3. Okänt läge för ett skattfynd 1789, bestående av 47 silverpenningar mm. Datering till 1300-tal.
4. Indikationer på kulturlager finns i laga skifteskartan från 1837-43 där man i beskrivningen för *Gammelby Gårds Trädgårds Tjappa* anger *Djup mylla på sandbotten* eller *Djup mylla på stenbotten*.

Efter det att Medeltidsstaden utkom har det gjorts två förundersökningar i Gammelbyns förmodade äldre stadslager.

- A. 1985 beställde Östhammars kommun en provundersökning inför projektering av idrottsanläggning mm. Sammanlagt grävdes det 18 provschakt. I schakten 1-4 påträffades under vegetationsskiktet ca 0,3 m myllablandat kulturlager. Under detta fanns det på vissa platser ett utfyllnadslager med trävirke, 0,1-0,2 m tjockt. Underst fanns ställvis ett 0,1 m tjockt kulturlager. I träflislagret påträffades en bottenskärva till ett stengodskrus, typ CII:1, med daterad tyngdpunkt till 1300-talets mitt och andra hälft. Även två svallade skärvor av yngre svartgods, typ BI:1, återfanns. Dessa dateras till 1200-talet.
I schakt 5-11 påträffades kulturpåverkade lager, med enbart senare dateringar. Dessa lager får betraktas som sekundärt utförda från byn.
I de övriga schakten i väster och norr, 12-18, påträffades enbart naturligt avsatta lager utan synlig kulturpåverkan, ibland med sentida utfyllnader på naturliga lager (Söderberg 1985b).
- B. Vid nyanläggning av dagvattenledningar längs en 67 m lång sträcka i Gammelbyängen, utfördes antikvariska kontroller vid två tillfällen 1987. I schaktets norra del saknades kulturlager, men i den södra delen påträffades avsatta kulturlager, som dock var kraftigt omrörda vid tidigare schaktningar (Arkeologi i Sverige 1987).

Figur 5. Karta över Gammelbyn med arkeologiska undersökningsplatser. Siffror hänvisar till de numreringar och platser som finns i Medeltidsstaden. Littera A-B är platser som tillkommit efter Medeltidsstaden utkom 1985. Nyvarande undersökningsplats är markerad med grön färg. Kartunderlag ur Medeltidsstaden 63. Skala 1:4000.

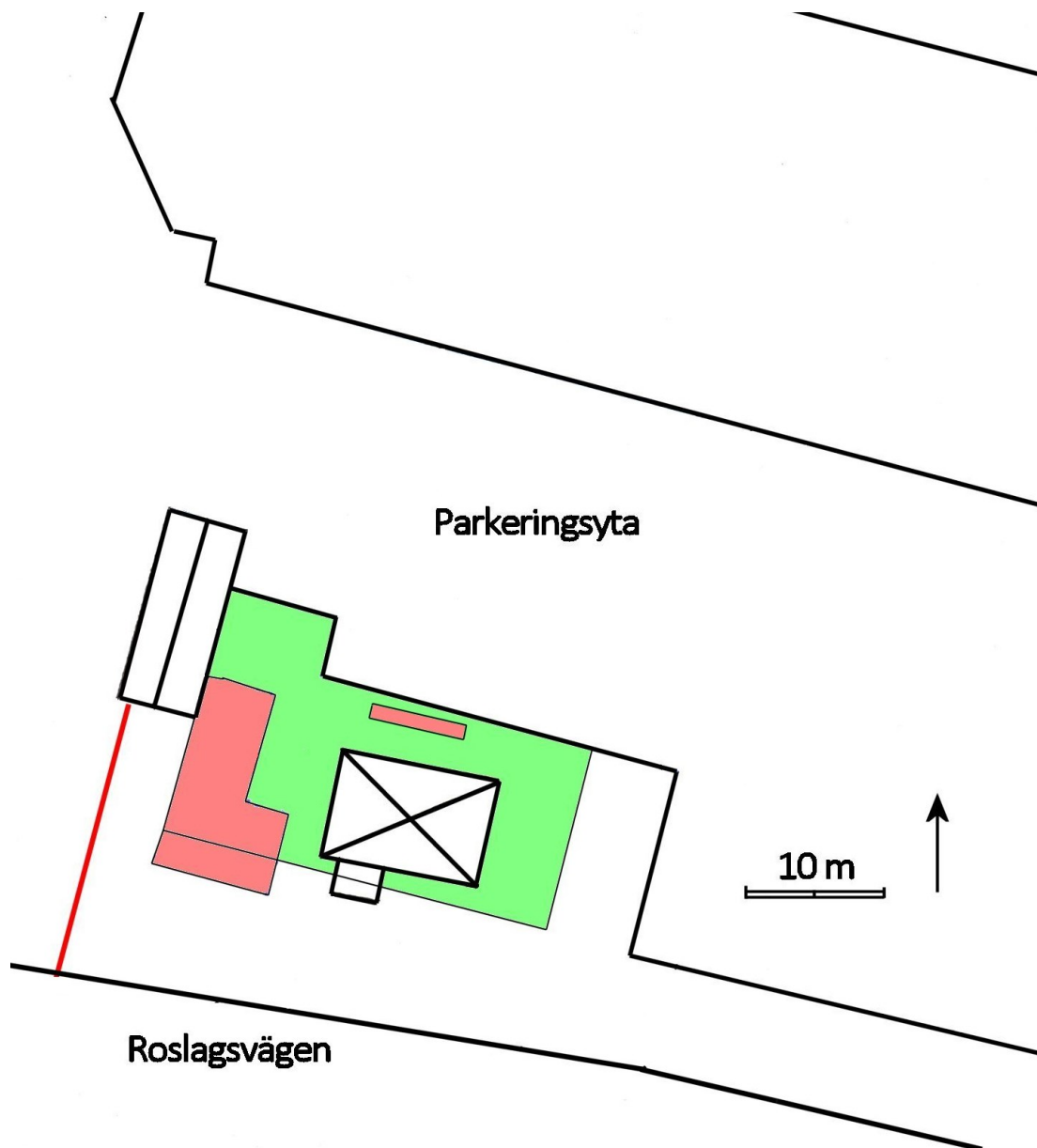
Undersökningsresultat

Det visade sig att aktuell undersökningsyta skulle komma begränsas i förhållande till länsstyrelsens beslutsunderlag. I samband med rivning av den tidigare villan som stått på platsen hade det skett schaktningar inför bortförandet av rivningsmassor varför ingen schaktning blev aktuell inom den ytan. Här skulle istället ett bärlager läggas på innan asfaltering för den nya parkeringen blev aktuellt.

Schaktningsövervakningen kom istället att koncentreras till västra delen där topografin inte var störd. Ytan banades försiktigt ned till en kulturlagernivå och därefter ner till den naturliga undergrunden.

Figur 6. Foto av undersökningsytan. I området runt grävmaskinen och till vänster om denna hade markytan redan den höjd som efterfrågades varför ingen totalavbaning skedde här förutom sökschakt. Den tidigare villan på platsen har dessutom haft en källare som nu var igenfylld med rivningsmassor. Foto från nordväst, 2014-11-18

Figur 7. Situationsplan där planerad schaktningsyta är markerad med grön färg. Undersökt yta har markerats med rött. Den tidigare villan på platsen är inlagd. Skala 1:500.

Som framgår av figur 7 har schaktningarna inom den rödmarkerade ytan skett något utanför det aviserade området. Här i den södra delen har schaktet påbörjats i söder för att få en jämn slantning ner till den ytan som skulle asfalteras. Det har inte schaktats ner till botten på denna plats utan det är först inom undersökningsytan som detta har skett.

Den generella bilden av lagren inom den undersökta ytan är följande; överst fanns ett sentida lager om grus eller matjord som varierade i tjocklek mellan 0,1-0,2 m. Därefter följde en sentida fyllning av sten och grus, ca 0,1-0,2 m tjockt. Under detta ett kulturlager av äldre datum, ca 0,2 m tjockt. Den naturliga botten bestod av silt där topografin följde dagens sluttning, med en nivåskillnad på 0,6 m mellan norr och söder.

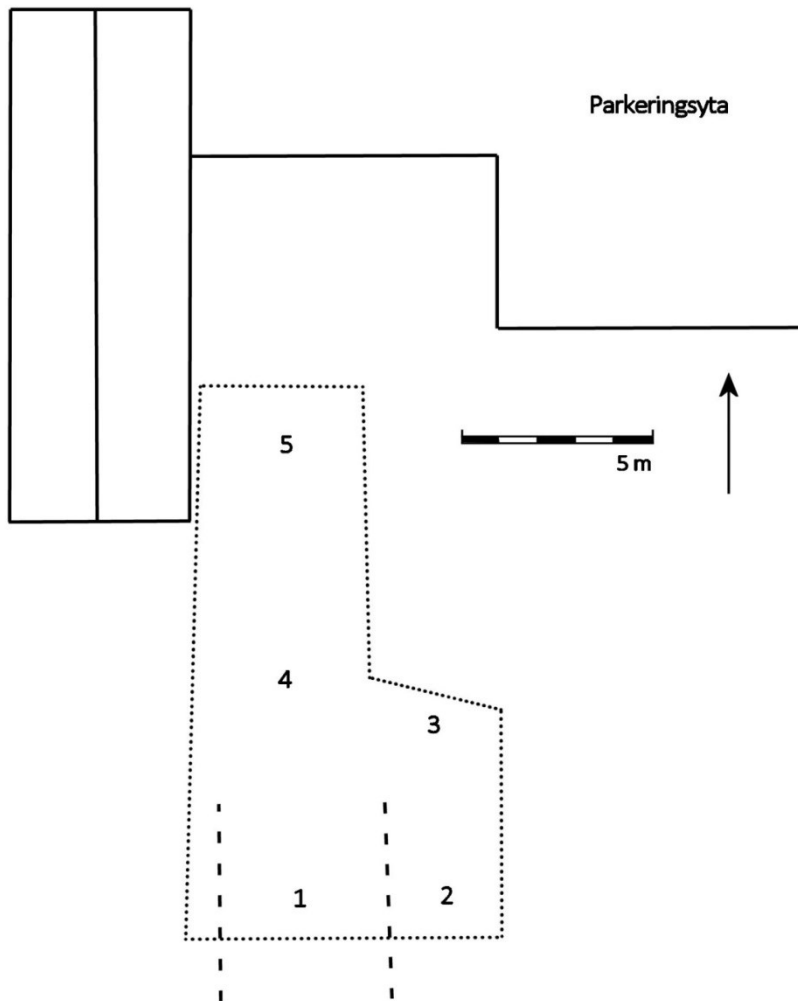
I norr utanför den större sammanhängande ytan togs även schakt upp. Resultatet här blev att sentida schaktningar påverkat ytan så pass mycket att den naturliga undergrunden kom fram på vissa platser. Även öster om den tidigare villan hade det schaktats tidigare. Här hade det grävts ett större schakt för VA-ledningar in till villan.

Figur 8. Upptagande av sökschakt strax norr om den tidigare villan. Under ett grus- och sandlager framkom den naturliga markytan, bestående av silt. Foto från nordost, 2014-11-18.

Figur 9. Undersökningsytan sedd från söder. Foto 2014-11-18

Figur 10. Schaktplan där upptagen yta finns inom punktlinjen. Siffrorna markerar lagerbilden inom aktuell plats. **1:** 0,2 m grusfyllning/0,1 m fyllning av sten och grus/0,2 m myllablandat kulturlager med mycket djurben. **2:** 0,1 m pålagd matjord/0,2 m fyllning av sten och grus i mylla/0,2 m myllablandat kulturlager. **3:** 0,1 m pålagd matjord/0,2 m fyllning med grus, sentida raseringsmaterial och silt/0,2 m myllablandat kulturlager. **4:** 0,2 m grusfyllning/0,2 m fyllning med sten, grus och mylla/0,2 m myllablandat kulturlager. **5:** 0,2 m grusfyllning/0,2 m fyllning av grus, sand och mylla/0,2 m myllablandat kulturlager. Skala 1:200.

Sammantaget visar lagren inom den undersökta delen samma uppbyggnad. Överst finns en sentida uppfyllning som vid yta 1 har varit en grusad infartsyta. Denna sträcker sig ner till område 4. Vid område 3 och norr därom kom innehållet i schaktmassorna att domineras av rivningsmaterial, varför schaktningarna inte fortsatta längre åt norr. Några spår efter konstruktioner kunde inte dokumenteras eller iaktas inom hela ytan. Två skärvor keramik av sentida datering påträffades löst i det undre lagret. Det rör sig om yngre rödgods utan specifika kännetecken. Dateringen tyder på att de är efterreformatoriska, sannolikt från 1700-1900 – tal.

Figur 11. Undersökningsytan efter att den schaktats färdigt. I förgrunden syns resterna efter en tidigare grusad väg ner till uthuset. Foto från norr, 2014-11-18.

Tolkning

Sammantaget finns endast sex tidigare arkeologiska iakttagelser från Gammelbyn. Dessa tillsammans med nuvarande förundersökning ger ingen tydlig bild av var det äldre medeltida Gammelbyn legat och hur stor utbredning den kan ha haft. Ingen ordinär slutundersökning har skett inom området varför någon eventuell tidig bebyggelse inte har dokumenterats. Närmast tillhands för en tolkning av var "centrala" delar av denna bebyggelse kan ha funnits är undersökningarna 1975 i stadsdelen Ulriksberg. Här fanns relativt tjocka kulturlager som tillsammans med C14 dateringen antyder detta.

Grundtopografin tillsammans med de fåtaliga undersökningarna kan möjligen ge ett svar på frågan. Som noterats vid de tidigare undersökningarna bortsett från den vid Ulriksberg, så har det påträffats kulturlager innehållande äldre keramik (Söderberg 1985b). Men två av dessa skärvor var svallade och fanns i lager på en nivå runt 3 m.ö.h. Detta tillsammans med resultaten från nuvarande undersökning, som också ligger på 3 meterskurvan, ger vid handen att en äldre strandlinje runt denna "hamnbassäng" ska flyttas upp till, förslagsvis 5 meters kurvan.

I och med detta framträder en förslagsvis tydligare bild av hur Gammelbyn ska placeras in i topografin (fig 11). De äldsta och centrala delarna kommer i så fall att finnas norr om Ulriksdal med centrum på en udde ut i den tidigare viken. Hamn eller möjligheter att lägga till båtar eller skepp finns runt denna udde, där de sydvästra delarna skulle kunna erbjuda en vindskyddad hamnbassäng för grundgående båtar. Mer djupgående båtar skulle kunna lägga till i den östra delen, där topografin är brantare.

Framtida arkeologiska undersökningar och schaktningsövervakningar bör koncentreras till detta område, utan att för den skull släppa partier utanför. Konstruktioner som kan vara vattenrelaterade såsom bryggor kan påträffas på lägre nivåer.

Figur 11. Rekonstruktionsförslag visandes en eventuell central placering och utbredning av Gammelbyns centrala delar (rosa). Ljusblå färg visar en till platsen hörande hamn. Inom de norra delarna av hamnbassängen finns det öar och grund som stuckit upp, vilket försvårat framkomligheten. Kartunderlag ur Medeltidsstaden 63, där 5 meterskurvan är förstärkt med röd färg. Skala 1:5000.

Sammanfattning

Den 18 november 2014 utförde Upplandsmuseet en arkeologisk förundersökning i form av en schaktningsövervakning i Gammelbyn, fornlämning 134:1, Börstils sn. Orsaken till undersökningen var att tidigare markägaren skulle iordningsställa marken för kommande parkering.

Lagren inom den ca 100 kvm stora ytan visar samma uppbyggnad. Överst fanns grus eller matjord. Därefter följde en sentida omrörd fyllning av sten och grus i mylla. Innan den sterila silten fanns ett mellan 0,1-0,2 m tjockt myllablandat kulturlager. Fynd i detta lager antyder att det tillkommit under efterreformatorisk tid.

Denna undersökning tillsammans med tidigare arkeologiska iakttagelser visar att de mer ”centrala” delarna av den medeltida Gammelbyn möjligen ligger på en högre nivå, förslagsvis över 5-meters kurvan.

Referenser

Arkeologi i Sverige. 1987. Anmälan av utförd arkeologisk undersökning i Gammelbyn av Mats Mogren.

Söderberg, S. 1985a. Medeltidsstaden 63. Östhammar, Öregrund. Riksantikvarieämbetet.

Söderberg, S. 1985b. Rapport. Arkeologisk provundersökning i Gammelbyängen, Gammelbyn 1:70, Börstils sn, Östhammars kommun, Uppsala län, Uppland. UM arkiv.

Administrativa uppgifter

<i>Plats:</i>	Gammelbyn 75:1, Börstils sn, Östhammars kommun, Up
<i>Raä nr:</i>	Börstil 134:1
<i>Undersökningstyp:</i>	Arkeologisk förundersökning
<i>Orsak till undersökningen:</i>	Schaktning för iordningsställande av parkering
<i>Fältarbetsperiod:</i>	2014-11-18
<i>Upplandsmuseets projektledare:</i>	Bent Syse
<i>Upplandsmuseets dnr:</i>	Ar-923-2014
<i>Upplandsmuseets projektnr:</i>	8514
<i>Uppdragsgivare:</i>	Kent-Ove Sandgren, Östhammar
<i>Länsstyrelsens dnr och beslutsdatum:</i>	431-2299-14, 2014-10-16
<i>Länsstyrelsens handläggare:</i>	Lennart Swanström
<i>Dokumentationsmaterial:</i>	Förvaras i Upplandsmuseets arkiv
<i>Fynd:</i>	Inga fynd tillvaratogs